

تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران

تألیف
آلفونس گابریل

ترجمه از : مرحوم فتحعلی خواجهنوری
(خواجه نوریان)

تکمیل و تصحیح از دکتر هومان خواجهنوری

انتشارات این سینا

چاپ اول
تهران - آذرماه ۱۳۳۸

تهیه و تنظیم از : عبدالرسول خیراندیش

می‌باشد. وی کتاب تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران را در سال ۱۹۵۲ تألیف نموده است.^۲ معمولاً " هر وقت کتاب تازه‌ای به چاپ می‌رسد و یا دسترسی به نسخهای خطی میسر می‌گردد، اقدام به معرفی آن می‌نمایند و کمتر به معرفی آثار تحقیقی که مدتی از انتشار آنها گذشته باشد علاقه نشان داده می‌شود. اما کتاب تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران و به زبان صحیح‌تر تاریخ تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران از جهات چندی شایان توجه مجدد می‌باشد.

۱- این کتاب در نوع خود و در این زمینه از آخرین کتابهایی است که تألیف و به طبع رسیده است. شاید در این مورد بتوان به آثار مشابه آن چون خاورشناسی در روسیه و اروپا^۳ نوشته بارتولد^۴ و یا اسناد مصور اروپائیان از ایران^۵ نوشته غلامعلی همایون اشاره نمود. اما اثر بارتولد با همه اهمیت و ارزش خود، بخاطر آنکه در

کتاب تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران تألیف آلفونس گابریل^۱ در سال ۱۳۳۷ ه.ش. توسط فتحعلی خواجهنوری (متوفی ۱۳۴۱) از آلمانی به فارسی برگردانده شد. اما تصحیح و تنظیم آن را فرزند وی هومان خواجهنوری به انجام رسانیده و در سال ۱۳۴۸ در انتشارات این سینا به چاپ سپرده است. این کتاب دارای دو مقدمه و دو بخش مشتمل بر ۲۸ فصل می‌باشد که مجموعاً " در ۴۹۴ صفحه با فهرست مطالب، اعلام، منابع و عکسها به حلیه طبع آراسته شده است.

آلفونس گابریل از محققان معاصر آلمانی است و دارای آثاری به نام ایران پهناورنا مانوس (۱۹۴۲ شرح یک مسافرت پویشی سه ساله در ایران) دریاها، جنگلها و بنیانهایی غریب (۱۹۴۸) تصویر بیابانها (۱۹۵۸) یک پایتخت ترکان (دو جلد ۱۹۵۹)

مورد تمامی آسیاست، اطلاع آن راجع به ایران به اندازه کتاب گابریل از تفصیل برخوردار نیست. کتاب استاد مصور اروپائیان از ایران نیز از نظر اسلوب و اطلاعات و بخصوص تکیه بر مضامین جغرافیایی به پای اثر گابریل نمی‌رسد.

۲- این کتاب از جمله آخرین آثاری است که بطور جدی به کار تحقیق و پژوهش اهتمام ورزیده است. این سخن را نباید گزافه پنداشت، زیرا تا پیش از جنگ دوم جهانی، آثار تحقیقی اروپائیان راجع به ایران از عمق و صلابت کافی برخوردار بود و محققین رنج سفر و صرف وقت را بر خود هموار می‌کردند، لیکن پس از جنگ جهانی دوم کمتر اثر قابل توجهی که متضمن صرف وقت و هزینه گزاف باشد به دستداران علم ارائه کرده‌اند.

۳- نویسنده کتاب با وجود آنکه به طبابت مشغول بوده و در نقطه دور دستی در اثربخش کار خود را آغاز کرده با مطالعه دقیق و سرانجام مسافرت به ایران اطلاعات خود را گردآوری نموده است. مهمتر از همه اینکه او به خوبی به دقایق توجه به یک اثر جغرافیایی آگاه بوده است. بطوری که در سراسر کتاب علاوه بر ارزیابی تطور اطلاعات جغرافیایی اروپائیان از ایران و نشان دادن درجه اعتبار آن، از توسعه وسایل و فنون مطالعات جغرافیایی و تأثیر آن بر گسترش و تدقیق این مطالعات غافل نبوده است.

۴- این کتاب راهنمای بسیار مفیدی برای تحقیقات مربوط به جغرافیای تاریخی مناطق گوناگون ایران می‌باشد زیرا در بردارنده کلیه سفرنامه‌هایی است که توسط اروپائیان در مورد ایران تألیف شده است و در حقیقت می‌توان کتاب‌شناسی جامعی در این زمینه را از آن بدست آورد.

همانطور که گفته شد کتاب تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران در دو قسمت تنظیم شده است، قسمت اول که موسوم به «پیش قدمان» است و به بررسی اطلاعات اروپائیان راجع به ایران از یونان باستان تا سده هجدهم میلادی می‌پردازد. قسمت دوم کتاب که موسوم به «عملیات تکمیلی» است تحقیقات جغرافیایی اروپائیان در ایران از اواخر قرن هجدهم تا سال ۱۹۵۰ را در بردارد.

گابریل بحث راجع به اطلاعات جغرافیایی یونانیان و رومیان باستان را به سرعت پشت سر می‌گذارد و... تنها به ذکر محدوده اطلاعات آنان از خلال آثار مورخانی چون هرودوت، گزنفون و کتزیاس و یا جغرافیدانانی چون استرابون و بطلیموس می‌پردازد. به مانند یونانیان و رومیان باستان، گابریل بحث راجع به جغرافیدانان مسلمان و نتایج تحقیقات و تألیفات آنان در مورد ایران را بسیار به اختصار برگزار کرده است و دلیل آن را هم تأثیر بسیار اندک دانش جغرافیایی مسلمین بر جغرافیدانان قرون بعدی اروپا دانسته است. ۱۱۴ در حالیکه جغرافیدانان مسلمان از یونانیها استفاده بسیار برده‌اند ۱۱۷

به همین ترتیب گابریل، محدوده اطلاعات اروپائیان در طول قرون یازده، دوازده و سیزده میلادی را که مقارن با جنگهای صلیبی و شروع تناسهای اروپائیان با مغولان بوده است، چندان روشن نساخته است و بیشتر آن دسته از آثار اروپائیان را مورد بررسی قرار داده که دارای ابعاد سیاسی اندکی بوده‌اند و به همین جهت بیش از همه بر مارکوپولو تأکید کرده است. ۸

از دوره تا سس امپراطوری تیموریان در قرن پانزدهم میلادی مطالب کتاب بتدریج صورت تفصیلی تری به خود می‌گیرد و مؤلف ارزیابی دقیقی از میزان و چگونگی اطلاعات اروپائیان از ایران عرضه می‌کنند علاوه بر اسناد و مدارک بجا مانده از آن دوران که چنین بررسی‌ای را ممکن می‌سازد، گابریل با اطمینان خاص اطلاعات مأموران سیاسی و تجاری اروپایی را مورد توجه قرار داده است زیرا در این دوره کاشفان، سیاحان و مأموران اروپایی یا در جستجوی یافتن متحدی در مرزهای شرقی امپراطوری عثمانی بودند که اروپای شرقی و مرکزی و سراسر مدیترانه را تهدید می‌کرد و یا در صدر عقد معاهدات تجاری بوده‌اند از جمله سیاحان اروپایی در این زمان کلاویخو^۹ و کنتارینی^{۱۰} شهرت بسیار دارند.

پیدایش دولت صفوی که با عثمانی‌ها دشمن بود و نیز عنایت و الفتاتی که صفویان به پذیرش اروپائیان و عقد معاهدات تجاری و سیاسی و نظامی با آنان نشان می‌دادند گروه زیادی از اروپائیان را روانه ایران ساخت که از نام‌آوران آنها پیتر دلاوال^{۱۱}، برادران شرلی^{۱۲}، وارنما^{۱۳}، توماس هربرت^{۱۴}، ژان شاردن^{۱۵} و... بوده‌اند. مسافرت این عده و دیگر اروپائیان از قرون شانزدهم تا هجدهم میلادی اطلاعات فراوانی را از ایران در اختیار اروپائیان گذارد و در مجموع اطلاعات آنان را تکمیل و نصیح نمود. چنانکه توانستند نقشه‌های خوبی نیز تهیه نمایند ۱۶. گابریل در اینجا استادانه و با مهارت تمام تقریباً کلیه تحقیقات و سفرنامه‌ها را بررسی و عرضه کرده است. همچنین به خوبی توانسته است حیظه و حدود اطلاعات اروپائیان و نتایج آن را به نمایش بگذارد.

قسمت دوم کتاب به نام «عملیات تکمیلی» با شرح مطالعات جغرافیایی اروپائیان در اوایل قرن نوزدهم آغاز می‌شود. این مطالعات که در ابتدا مقارن با دوره رقابت‌های انگلستان و فرانسه عصر ناپلئون و نیز توسعه طلبی روسها در ایران بود عمدتاً توسط افسران ارتشهای فرانسه و انگلستان صورت گرفت اینان که در اصل وظیفه داشتند اطلاعاتی را در مورد استعدادها و نظامی مناطق گوناگون ایران بدست آورند، دریافتند که بسیاری از اطلاعات گذشتگان توأم با اغراق گوئی است و احتیاج به بررسی مجدد دارد. از معروفترین اروپائیان که در این دوره به ایران آمدند سرجان ملکم^{۱۷} و ژنرال گاردان^{۱۸} و... بودند. به همراه اینگونه افراد، گروهی از کارشناسان پرتلاش مشغول فعالیت بودند در قدم اول انگلیسی‌ها نواحی جنوبی بخصوص منطقه سیستان و بلوچستان را بخاطر

مجاورت با مستعمره بزرگ انگلستان یعنی هندوستان مورد شناسایی قرار دادند. عملیات فرانسوی‌ها و انگلیسی‌ها با شروع خدمت آنان به عنوان مشاوران نظامی دولت ایران گسترده‌تر شد. شغل رسمی و ماء‌موریت‌های دولتی آنان عامل مهمی برای موفقیت آنان بود. اطلاعاتی که اینگونه افراد بدست آوردند بیشتر در مورد راه‌ها ارتفاعات و بطور کلی جنبه‌های نظامی جغرافیای ایران بود.

در همین حال سکونت جوامع نژادی و مذهبی متنوع، بخصوص فرق مسیحی در شمال غربی ایران به میسیونرهای مذهبی که مایل به اتصال این فرقه‌ها به مسیحیت اروپایی بودند فرصت خوبی داد که اولین نتیجه آن کسب اطلاعاتی از این ناحیه بود.

در حالیکه فعالیت‌های ماء‌موران اروپایی در جنوب و غرب در جریان بود، نواحی مرکزی و سپس نواحی شمال شرقی توسط روسها و انگلیسیها با شتاب مورد بررسی قرار گرفت. اطلاعاتی که بدین ترتیب در اوایل قرن نوزدهم گردآوری شد چون بیشتر نظریه مسائل عمومی نظامی داشت و با سرعت انجام شد از دقت کافی و توجه دقیق امور محروم بود و می‌بایستی بعدها تکمیل گردد.

در اواسط قرن نوزدهم چندین عامل غیر جغرافیایی به افزایش اطلاعات جغرافیایی اروپائیان راجع به ایران کمک بسیار کرد قبل از همه علاقه و اهتمام آنان به تاریخ ایران باستان آن هم از طریق کشف آثار باستانی قابل توجه می‌باشد. اروپائیان در این زمان برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد آثار باستانی و تهیه نقشه‌ای از آثار قدیمی تلاش بسیار کردند، کسانی چون وارینگ^{۱۹}، موریه کرپورتر، نکسیه^{۲۰}، فلاندرن^{۲۱}، کوست^{۲۲}، راولینسن، لایارد... اگر چه در اصل کشف آثار باستانی را در نظر داشتند، اما از رهگذر آن اطلاعات دقیقی از راه‌ها، مسافتات و اوضاع جغرافیایی نواحی غربی و جنوبی که بیش از همه آثار باستانی را در خود داشته در اختیار اروپائیان گذاردند.

دومین عامل غیر جغرافیایی که به گسترش اطلاعات جغرافیایی در اواسط قرن نوزدهم کمک کرد مسئله افغانستان بود که ضرورت تعیین حدود مرزهای شرقی ایران، موجب شد تا دولت انگلستان گلد اسمید^{۲۳} را به تحقیقاتی در مورد نواحی سیستان و بلوچستان ماء‌مور سازد. عملیات شناسایی گلد اسمید در نواحی جنوب شرقی ایران، همزمان با تصمیم انگلستان برای احداث سیم تلگراف از هندوستان به عراق بود از آنجا که کوتاه‌ترین مسیر برای این منظور منطقه مکران بود، این منطقه تا حدود کرمان مورد شناسایی دقیق قرار گرفت و کسانی چون مورخ اسمیت^{۲۴}، باتمان جامین^{۲۵}، و ه. پیرسون^{۲۶} آنان اسمیت^{۲۷}، او. ب. سنت جان^{۲۸} دهها تن دیگر در این عملیات شرکت داشتند و سرانجام به موازات تحقیقات باستان‌شناسی و یا عملیات تعیین حدود مرزی و کشیدن سیم تلگراف گروه زیادی از زمین‌شناسان و گیاه‌شناسان نیز نواحی مرکزی و غربی ایران را کاوش نمودند.

از مشهورترین این محققان ث. م. بل^{۲۹}، و سکوی بونیکف^{۳۰}، هومر دوهل^{۳۱}، و. ک. لوفتوس^{۳۲} و... بودند.

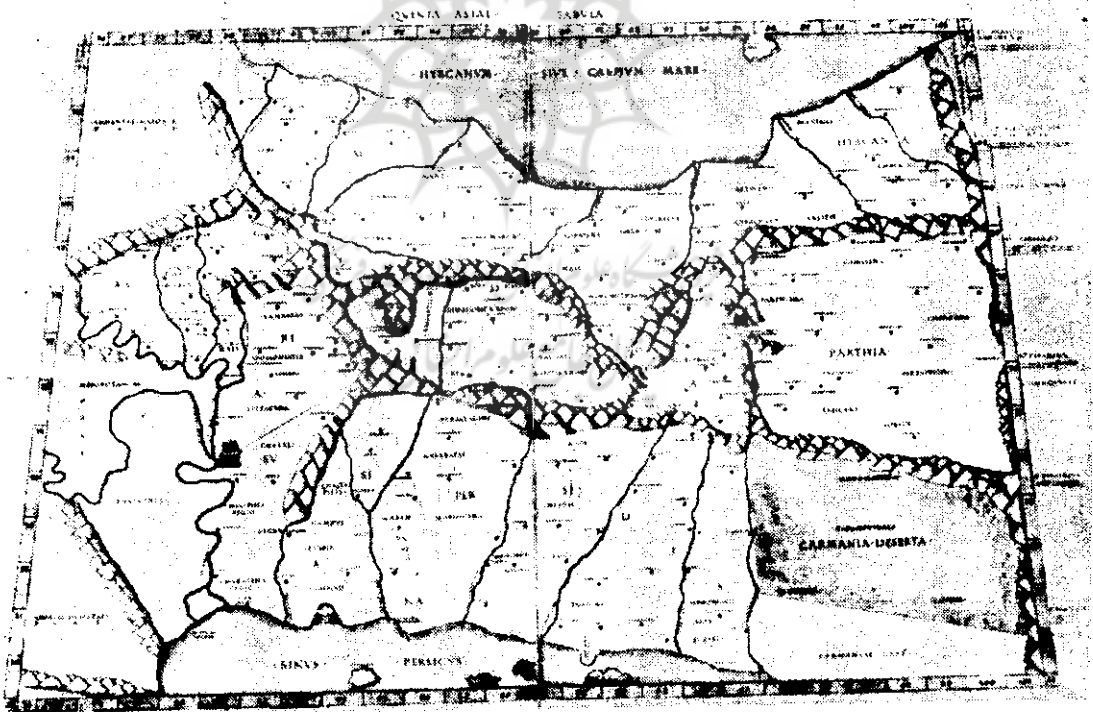
در نیمه دوم قرن نوزدهم تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران بطور کامل معطوف به مسائل جغرافیایی بود، این تحقیقات که به قصد اکتشاف نواحی مجهول از دید اروپائیان و یا نواحی که اطلاعات اندکی راجع به آنها در دست بود صورت می‌گرفت، بیشتر در کویرهای مرکزی ایران، شمال غرب، غرب، شمال و شمال شرق انجام یافت از ویژگیهای این تحقیقات، بکارگیری دقیق روشهای تحقیقات جغرافیایی و نیز مشارکت وسیع روسها بود که در تحقیقات گذشته سهم اندکی داشتند. از جمله محققین این دوره سون‌هدین^{۳۳} ن. و خانیکف^{۳۴}، ت. گوپل^{۳۵}، ر. لنس^{۳۶}، و. بونگه^{۳۷}، ز. دورگان^{۳۸} و... بودند.

در اوایل قرن بیستم بار دیگر باستان‌شناسی مورد توجه اروپائیان قرار گرفت. اما این بار با دفعه قبل این تفاوت را داشت که حفاری نیز به کار گرفته شد. این عملیات در توسعه دانش جغرافیایی اروپائیان کمک محدودی نمود اما از لحاظ جغرافیای تاریخی بسیار مؤثر بود. از محققین این دوره ف. ت. آندراس^{۳۹}، ف. شتولسه^{۴۰}، دیولافوا، او. مان^{۴۱} و... را می‌توان برشمرد.

در دو دهه اول قرن بیستم سون‌هدین و پ. م. سایکس^{۴۲} با مسافرت‌های متعدد وسیع به ایران بخصوص در نواحی جنوبی و شرقی مقام بزرگترین محققان امور جغرافیایی ایران را به خود اختصاص دادند. پس از آنان گابریل از جمله کسانی بود که در قرن بیستم رنج سفرهای طولانی به نواحی سخت را بر خود هموار ساخت. کلیه تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران در اواسط دومین دهه قرن بیستم نمرات خود را آشکار ساخت یعنی هنگامی که جنگ جهانی چندین دولت اروپایی را در ایران در مقابل یکدیگر قرار داده بود، انگلیسیها از نواحی شرقی، جنوبی و غربی که در ارتباط با منافع استراتژیک شناسایی کرده بودند در همان حال آلمانها سعی داشتند با تسلط بر نواحی مرکزی ایران از به هم پیوستن روسها و انگلیسیها مانع شوند. در طول جنگ نیز به لحاظ ضرورت در اطلاعات جغرافیایی و نقشه‌ها اصلاحاتی صورت گرفت و در همان حال تحقیقات جغرافیایی چندی بدون آنکه ارتباطی با جنگ داشته باشد انجام شد اما در هر حال جنبه انتفاعی تحقیقات روزبه‌روز بیشتر می‌شد. تحقیقات کسانی چون ویلسون به کشف نفت در خوزستان منتهی شد و شروع احداث جاده‌ها و راه‌آهن و تاسیس نظام نوین اداری ایران پس از جنگ جهانی اول تحقیقات جغرافیایی را به طرف عملیاتی که دارای اهداف مشخص‌تری بودند هدایت کرد. بخش پایانی کتاب گابریل دربردارنده اطلاعاتی در مورد کسانی است که در اواسط قرن بیستم در ایران تحقیق کرده‌اند با این همه او خرد مدعی است که هنوز نواحی زیادی از ایران احتیاج به تحقیق دارد.

جغرافیدان معروف راجع به ایران دچار اشتباهات عجیبی بود .^{۴۵} گابریل تاشیر دانش جغرافیائی مسلمین را در تکوین اطلاعات جغرافیائی اروپائیان در قرون جدید بسیار اندک می‌داند . در اینجا برخلاف مورد اول گابریل اطلاعات کنونی از ایران را ملاک سنجش قرار می‌دهد و از این رهگذر بار دیگر با تکیه و تأکید بر نگاه اروپائی خود جغرافیدانان مسلمان را تقریباً " منکر می‌شود . بطور کلی کتاب گابریل در ارزیابی اطلاعات اروپائیان از جهان باستان تا اواخر قرون وسطی ضعیف است ، چنانکه بجز دو مورد فوق‌الذکر ، او در بررسی دورانی که منتهی بر حمله مغولان به جهان اسلام شد تحلیل صحیحی ارائه نکرده است او در حالی که به افزایش اطلاعات اروپائیان از ایران در این دوره تأکید کرده است ، اما روشن ننموده که این امر چگونه صورت گرفته است و همچنین به وجود جوامع پیرو مسیحیت شرقی چون نسطوریان در ایران اشاره می‌کند اما به هیچ وجه روشن نمی‌سازد که آیا این دسته از مسیحیان جدا مانده از کلیساهای ارتدوکس و کاتولیک کمکی به اروپائیان کرده‌اند یا خیر^{۴۶} . ما می‌دانیم که تا اوایل حمله مغولان به جهان اسلام اطلاعات اروپائیان از ایران با وجود چندین قرن تماس با مسلمانان در طی جنگهای صلیبی سیر نزولی داشته است چنانکه تصور می‌کردند سه‌هند در همسایگی ایران وجود دارد و حتی می‌پنداشتند که پادشاهی به نام ملک یوحنا بر کشورهای مسیحی در شرق ایران

نخستین نکته‌ای که در بررسی کتاب درخور توجه است ، دیدگاه کاملاً " اروپائی نویسنده می‌باشد . کتاب گابریل در حقیقت تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران توسط اروپائیان است . به همین جهت با وجود آنکه او کاملاً " فردی نوگرا و نواندیش است ، مبانی کتاب خود را با نقل اقوال و اطلاعات یونانیان و رومیان باستان راجع به ایران آغاز می‌کند در حالیکه در بسیاری از موارد اطلاعات آنان ناقص و مبتنی بر پنداره‌های سست بوده است علاوه صرفنظر از استرابون و بطلمیوس که جغرافیدان بوده‌اند ، عمده اطلاعات اروپائیان توسط مورخینی چون هرودوت ، گزنفون ، کتزیاس و دیگران بوده است که بطور کلی فاقد دقت‌های لازم در توصیف یک پدیده جغرافیائی است . مثلاً " با وجود آنکه هرودوت پدر تاریخ ، اطلاعات تاریخی فراوانی راجع به تحولات سیاسی نواحی شمالی ایران در دوره هخامنشیان ارائه می‌کند اما به طرز فاحشی جغرافیای شرق و غرب دریای خزر را با یکدیگر اشتباه بیان می‌کند^{۴۳} . با اینحال گابریل هیچ نقد و نظری در اینگونه مسائل از خود ارائه نمی‌کند . همین فقدان نقد و نظر موجب شده است تا یک ابهام اساسی در اوایل کتاب بوجود آید که چرا از یونانیان باستان تا رومیان اطلاعات اروپائیان از ایران کمتر شده و حتی توأم با اشتباه فراوانی نیز گردیده است بطوریکه برخلاف گذشته دریای خزر را خلیجی از اقیانوس منجمد شمالی تصور می‌کردند^{۴۴} و با اطلاعات بطلمیوس

نقشه ایران ترسیم س. ل. بطلمیوس C. L. Ptolemaeus
(جغرافی رم ۱۵۰۷)

- 19- Waring.
- 20- Texier.
- 21- Flandin.
- 22- Coste.
- 23- Gold Smid.
- 24- Murdoch Smith.
- 25- Bateman Champain.

- 26- W.H. Pierson.
- 27- Auan Smith.
- 28- O.B. St. John.
- 29- C.M. Bell.
- 30- Woskoi Boinikow.
- 31- Hommair de Hell.
- 32- W.K. Loftus.
- 33- Seven Hedin.
- 34- Khanikov.
- 35- A. Goebel.

- 36- R. Lenz.
- 37- A.V. Bunge.
- 38- J. de Morgan.
- 39- F.C. Andreas.
- 40- F. Stolze.
- 41- O. Mann.
- 42- P.M. Sykes.
- ۴۳ و ۴۴ - بارتولد، واسیلی، همان کتاب، ص. ۴۷.
- ۴۵ - بارتولد، واسیلی، همان کتاب، ص. ۳۹.
- ۴۶ - گابریل، آلفونس، همان کتاب، ص. ۴۹ - ۴۷.
- ۴۷ - پلان کارپین، سفرنامه پلان گارپین، ترجمه ولی الله شادان انتشارات فرهنگسرای یساولی، تهران، ۱۳۶۳.

- 48- Prester Jhon.
- ۴۹ - دوراکه ویلنس، ایگور، سفیران پاپ در دربار خانان مغول ترجمه مسعود رجب نیا، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۳، ص. ۲۴.

- 50- William Rubruquius.
- ۵۱ - گابریل، آلفونس، همان کتاب، ص. ۵۶.
- 52- Rubruquius, William, the Journey of William of Rubruquius to the Eastern Parts of World, 1253-1255, By William Wood Ville Rockhill, London: Hakluyt Society, Nodate.

۵۳ - اسناد مربوط به روابط تاریخی ایران و جمهوری ونیز از دوره ایلخانان تا عصر صفوی. ترجمه و تحریر ایرج انور دردشتی زعفرانلو، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران ۱۳۵۲، ص. ۱ - ۲.

حکومت می‌کند با این وجود گابریل نقش کسانی چون ویلیام روبروکیس^{۵۰} را که مقارن حمله هلاکو به بغداد به آسیا سفر کرد بسیار ناچیز شمرده است^{۵۱}، در حالیکه او و سفرنامه‌اش راهگشای بسیاری از ما^{۵۲} موران بعدی اروپائی بوده‌اند. بطور کلی در مورد دوره مغول گابریل بر سیاحتی تأکید کرده که مسافرت آنان بیشتر جنبه تجاری داشته است تا مذهبی در حالیکه نمی‌توان نقش بازرگانانی را که با مسافرت به ایران اطلاعات دقیقی به اروپا بردند نادیده گرفت^{۵۳}.

از دوره تیموریان که مقارن با شروع اکتشافات جغرافیائی و اقدامات وسیع بازرگانی توسط اروپائیان است گابریل به خوبی اقدامات اروپائیان در ایران را به تصریح کشیده و این سیر را تا عصر حاضر دنبال نموده است اما اگر چه در مورد سیاحتان اروپائی آن دوره آق‌قویونلو و قراقویونلو و صفویان به جنبه‌های سیاسی مسافرت آنان بخصوص در رابطه با امپراطوری عثمانی تأکید می‌نماید اما بطور کلی در ادوار بعدی چنانکه در هنگام گفتگو از تحقیقات زمین‌شناسی و گیاه‌شناسی عنایتی به مسئله اعطای امتیازات در دوره قاجاریه به خارجیان نمی‌نماید.

یادداشتها

- 1- Alfons Gabriel.
- ۲ - دائرة المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، کتابهای جیمی، تهران، ۱۳۵۶، ج ۲، ص. ۲۳۴۷.
- ۳ - بارتولد، واسیلی ولادیمیر، خاورشناسی در روسیه و اروپا، ترجمه حمزه سردادور، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۵۱.
- 4- Barthold.
- ۵ - همایون، غلامعلی، اسناد مصور اروپائیان از ایران انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۸.
- ۶ - گابریل، آلفونس، تحقیقات جغرافیائی راجع به ایران. ترجمه فتح‌الله خواجه‌نوری، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۴۸، ص. ۴۰.
- ۷ - همان کتاب ص. ۴۱.
- ۸ - همان کتاب ص. ۶۴ - ۵۹.
- 9- Ruy Gonzales de Clavijo.
- 10- Ambrogio Contarini.
- 11- Petride Laval.
- 12- Sherlys.
- 13- Varthema.
- 14- Thomas Herbert.
- 15- Jean Chardin.
- ۱۶ - همان کتاب ص. ۱۸۰ - ۸۲.
- 17- Malcolm.
- 18- Gardane.